

Lichaamscultus en rivaliteit

Hans Weigand

In de jaren '60 werd het woord "lichaamscultus" gebruikt om een snel om zich heengrijpend fenomeen te beschrijven van een grote, volgens sommigen te grote, belangstelling voor het naakte lichaam. Op dit moment zien we nieuwe vormen van lichaamscultus, waarbij het niet alleen gaat om het erotische (hoe prominent aanwezig ook in reclame, media en kunst), maar veeleer om gezondheid, slankheid, het tegengaan van de gevolgen van ouderdom, en allerlei vormen van lichaamskunst, zoals piercings. Wanneer we nadenken over deze verschijnselen en proberen een beoordeling te geven, kunnen we ons beperken tot het zoeken van de juiste maat. Ja, zorg voor het lichaam is goed, en we mogen dankbaar gebruik maken van middelen die de medische wetenschap nu heeft om leed te verminderen, zolang we maar niet overdrijven. Zolang maar niet de zorg om het lichaamsgewicht een obsessie wordt. Zolang we maar niet denken de ouderdom te kunnen tegenhouden. Zolang de kosten die we eraan spenderen maar redelijk blijven.

Op zich is het zoeken van de juiste maat altijd zinvol, maar in dit geval lijkt het toch iets te simpel. Ik denk dat hiermee geen recht wordt gedaan aan de culturele complexiteit van het verschijnsel en ook niet van de intense problemen waar velen mee worstelen op dit gebied. In dit hoofdstuk wil ik proberen iets dieper te komen door terug te gaan naar de achtergrond van het woord "cultus". In de offercultus gaat het volgens de Franse denker René Girard om het bereiken van verzoening in een samenleving van mensen die als rivalen tegen over elkaar staan. Wat betekent lichaamscultus in de context van rivaliteit, en welke offers worden hier gebracht? Rivaliteit beschrijf ik als een "ideaaltype", wat misschien wat karikaturaal overkomt, maar soms kan dat verhelderend zijn. Aan het eind zullen we ook kort stilstaan bij een alternatief ideaaltype, de diakonia.

Rivaliteit

Mensen hebben de neiging zich met de ander te vergelijken, maar in de ene cultuur of in de ene situatie is de rivaliteit meer prominent, of wordt minder onderdrukt, dan in de andere. De meest eenvoudige vorm van rivaliteit is als twee mensen, en we zien dat al bij kleine kinderen, hetzelfde ding willen hebben en elkaar daarvoor in de haren vliegen. De rivaal wordt beschouwd als een lastige indringer, want ik was het eerst! Het was mijn idee, ik wil dat ding! En net als bij de twee vrouwen die naar koning Salomo kwamen zegt de rivaal precies hetzelfde. De waarheid is meestal dat er een zodanige onderlinge beïnvloeding plaatsvindt dat geen van beiden de waarheid spreekt.

Nu gaat het bij rivaliteit om meer dan een toevallig conflict over een ding, maar raakt het al snel ons zelfbeeld. We kunnen slecht tegen verliezen. We vinden het moeilijk toe te geven dat onze begeerte opgewekt of versterkt wordt door de aanwezigheid van de rivaal, in plaats van spontaan en origineel te zijn. In de rivaliteit gaat het ten diepste om het "de eerste zijn" (en niet een volger, of *loser*); in de woorden van wijlen Roel Kaptein is het een *zoeken naar Zijn*. De tragische waarheid is echter dat dit zoeken nooit bevredigd

wordt zolang we leven in de rivaliteit. Hoe mooi de koningin ook is, in de spiegel blijft ze niet alleen zichzelf zien maar ook de jonge vrouw die “duizendmaal schoner is dan gij”.

Dat deze rivaliteit ook in onze samenleving enorm is, blijkt keer op keer, al wordt er maar weinig over gesproken. Dat wil zeggen, we zien en herkennen wel de rivaliteit van anderen, in de soap serie op TV, in de politiek, in de romans, maar minder bij onszelf. Als we er ons al van bewust zijn, dan proberen we het weg te drukken:

“Als je ergens bent en je ziet iemand die slank is en aantrekkelijk, dan denk ik: waarom kan ik er niet zo uitzien? Ik heb de neiging om me te vergelijken met meer aantrekkelijke mensen, dus ik voel me niet prettig als ik me met anderen vergelijk”

“ Ik houd er niet van om mezelf met andere mensen te vergelijken, uiteindelijk heb je er alleen jezelf mee of de ander” (McCabe, 2006)

We leven in een consumptie-maatschappij, maar een obsessie met consumptie-objecten betekent nog niet dat rivaliteit geen rol speelt. De Amerikaanse econoom Veblen analyseerde in de vorige eeuw al wat hij noemde “conspicuous consumption”: in onze consumptiepatronen, bijvoorbeeld van kleding of auto’s, kijken we heel goed naar wat anderen in een hogere sociale klasse doen, en zo zie je modes en trends van boven naar beneden door de maatschappij neersijpelen. Omdat de rivaliteit het zoeken naar Zijn nooit helemaal bevredigt, zoekt ze steeds weer nieuwe vormen. Als het door de massa-productie en welvaart mogelijk is vrijwel elk voorwerp dat de ander heeft zelf ook te verkrijgen, wordt de rivaliteit verschoven naar andere terreinen dan bezit. Bezit speelt nog wel een rol, maar dan vooral de kunst om “het” eerder te hebben dan de ander – denk aan de gadget-markt. Voor ons onderwerp is van belang dat de rivaliteit zich ook kan verschuiven naar het uiterlijk en naar het lichaam.

Girard (1996) beschrijft een korte geschiedenis van het moderne slankheidsideaal. Deze begint bij de vrouw van keizer Franz Joseph van Oostenrijk, bekend als Sissi. Zij presenteerde zichzelf als een “nieuwe vrouw”. Niet gelukkig met haar rol als vrouw en moeder zocht ze een eigen *identiteit*, los van ceremoniële verplichtingen. Ze besteedde veel tijd en aandacht aan haar uiterlijk, onder anderen door extreme diëten en oefeningen; haar japonnen waren zo krap dat tegenwoordig bijna niemand ze nog kan dragen. Er was sprake van een zekere rivaliteit met de vrouw van Napoleon III, keizerin Eugenie van Frankrijk, een andere beroemde schoonheid. Het verhaal gaat dat bij een ontmoeting van de twee keizers de beide dames zich terugtrokken in een achterkamer om hun tailles te vergelijken. Het was in deze tijd (1860, 1870) dat de eerste medische artikelen verschenen over anorexia. Het slankheidsideaal bereikte na de Eerste Wereldoorlog de middenklasse, en na de Tweede Wereldoorlog alle lagen van de bevolking.

Media

Bij het rivaliseren spelen publieke media een dubbele rol. Aan de ene kant *gebruiken* we de modellen die de media (televisie, tijdschriften, reclame) ons voorhouden. De waarde

van die modellen is evident, en door die modellen te imiteren of je met die modellen te identificeren, straalt iets van die waarde op jou af. Daarmee kun je op voorsprong komen in je rivaliteit met de anderen om je heen. Vervelende bijkomstigheid is dat je rivalen natuurlijk ook diezelfde modellen zien en nabootsen. Daarom heb je steeds weer andere modellen nodig, iets waarin de culturele sector gelukkig rijkelijk voorziet.

Maar de al of niet gefotoshopte modellen in de media kunnen ook op je overkomen als nieuwe rivalen, als idealen waar je niet aan kunt, maar in je hart wel zou willen tippen. Ook zonder de vaak geëxploiteerde erotische lading zijn deze modellen daarom fascinerend. De *kwelijke* rol van de media in het produceren van onbereikbare slankheids- en schoonheidsidealen, met name voor vrouwen, is een veelbesproken onderwerp (Markula, 2001), en terecht, maar als deze modellen alleen kwalijk en niet ook fascinerend zouden zijn, waarom zouden vrouwen dan tijdschriften met dergelijke modellen kopen? Voor de idolen zelf kan de jaloezie en fascinatie die ze oproepen heel tragische gevolgen hebben, denk bijvoorbeeld aan het einde van Marilyn Monroe of Princess Diana.

Sociale identiteit en stigmatisering

De identificatie met een model waarover we spraken heeft ook een sociale kant. Je identificeren met een idool is tegelijk je identificeren met de fangroep van deze idool, en omgekeerd. Je hoort ergens bij. Meer in het algemeen kun je je waarde verhogen door je te associëren met een bepaalde groep die bij haar leden en daarbuiten een hoge status geniet, vergeleken met andere groepen. Wat we hier zien is dat rivaliteit namelijk niet alleen op individueel niveau bestaat, maar ook tussen groepen; in de wereld van de rivaliteit *ontstaan* groepen op deze manier. Zo kun je door af te slanken horen bij de groep “gemiddeld gewicht” die zichzelf hoger acht dan de groep overgewicht. Een ander belangrijk element van rivaliteit dat hier naar voren komt is simpel gezegd dat je kunt winnen door de ander te laten verliezen. Dat wil zeggen, door je te distantiëren van en af te geven op een groep met lage status, zoals in onze maatschappij de groep van hen die kampen met overgewicht. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat deze laatste de meest negatief gestigmatiseerde sociale groep is (Klaczynski, 2004).

Omgaan met een tekort

Leven in een wereld van rivaliteit betekent voortdurend geconfronteerd worden met je eigen tekort, omdat er maar weinigen kunnen winnen. Sommigen winnen een slag, maar nooit de oorlog. Men blijft met zijn rivalen verbonden. In de “high society” is de onderlinge achterdocht en jaloezie vaak het grootst. Hoe gaan we met dit tekort om? We kunnen onderscheid maken tussen een naar buiten en een naar binnen gerichte manier. Naar buiten betekent: de rivaliteit aangaan, en proberen het tekort weg te werken. Naar binnen betekent: het tekort ontkennen, het bewustzijn ervan onderdrukken. Meestal gebruiken we beide manieren tegelijkertijd. Ontkennen van het tekort vereist meestal een zondebok: ik schiet niet tekort, maar de plastische chirurgie, of de media, of mijn ouders.

Soms kan het eigen lichaam tot zondebok worden. Daarvoor moet de mens dan wel de eenheid van ziel en lichaam die hij is, verbreken. Zijn lichaam wordt dan iets “tegenover”, een “broeder ezel”. Dan ben ik het niet meer die tekortschiet, maar mijn

lichaam. Je zegt niet meer: “ik ben ongelukkig” (voor de moderne mens een doodzonde!) maar “ik ben ongelukkig met mijn lichaam”. In extreme vorm kan dit leiden tot het disciplineren en kastijden van het lichaam. Naar mijn mening is er wat dat betreft wel degelijk een parallel met de religieuze ascese zoals we die kennen uit het verleden (zoals in het gnostieke christendom en de middeleeuwen) en andere culturen (zoals het hindoeïsme), al zijn er ook belangrijke verschillen. Grootste verschil is dat het Zijn daar niet in de eerste plaats gezocht wordt in de rivaliteit, maar in de verhouding tot God. Het toewijden van het lichaam aan God is een positieve motivatie. Maar ook in deze context is de vraag hoe men omgaat met het bewustzijn van tekort. Ook daar kan dit “opgelost” worden door het tekort op conto van het lichaam te schrijven. Volgens gnostici als Valentinus en Basilides (2de eeuw) was de mens een geest die in de materiële wereld is terechtgekomen toen God de hemelen reinigde na een zonde onder de engelen. Daarom verlangt de menselijke geest ernaar van de materie, van het lichaam, bevrijd te worden. Volgens sommige gnostici is de materie de bron van alle kwaad, en kan zij niet door God zijn geschapen. Gnostische asceten gingen soms zover dat ze hun lichamen niet meer wilden wassen.

Een andere overeenkomst tussen moderne lichaamsascese en religieuze ascese is dat de ascese zelf een onderwerp van rivaliteit kan worden. In de Evangeliën lezen we dat Jezus waarschuwt tegen het “ontoonbaar maken van het gelaat” omwille van de mensen. Het gaat er dan niet meer om een heilige te zijn, maar om als een heilige beschouwd te worden. Evenzo kan ook de moderne lichaamscultus een onderwerp van rivaliteit worden. Dan gaat het niet meer alleen om het bereiken van een bepaald ideaal, zoals slankheid, maar ook het om superieure zelfdiscipline, in de vorm van diëten, fitness enzovoort. Zelfdiscipline is in de context van de rivaliteit sowieso een hoge deugd. want de persoon laat zien niet beïnvloed te worden door en dus onafhankelijk te zijn van anderen. Mensen die zelfdiscipline uitstralen worden daarom veel bewonderd en benijd.

Het is te meer verleidelijk om het tekort dat we ervaren toe te schrijven aan ons lichaam doordat ook de medische wetenschap zich typisch daarop richt., volgens de analyse van Michel Foucault. Ziekte is een probleem van het lichaam, en afgaande op lichamelijke symptomen wordt gezocht naar lichamelijke oorzaken. De sociale en maatschappelijke context van de ziekte blijft daarmee helaas buiten beeld.

Diakonia als alternatief

Binnen de context van rivaliteit kan men op verschillende manieren en meer of minder gezond met zijn eigen lichaam omgaan. Men kan moraliserend afgeven op hoe anderen daarmee omgaan, maar men blijft dan nog steeds binnen deze context. Is er een alternatief? In de christelijke traditie wordt tegenover het ideaaltype “rivaliteit” een ander ideaaltype aangereikt in de vorm van de diakonia, oftewel het dienende lichaam. Dit ideaaltype wordt zichtbaar in Jezus Christus die volgens deze traditie in een lichaam gekomen is en dit lichaam ten dienste stelde van de ander. “Dit is mijn lichaam voor u”. Het aannemen van deze dienst leidt niet tot een bewustzijn van tekort, maar juist tot een bewustzijn van overvloed, dat zich op een natuurlijke wijze uit in het “doorgeven”, in het ter beschikking stellen van het eigen lichaam aan de ander (Rom.12:1,2). Meer in het algemeen gezegd betekent het leven in de diakonia een ontvankelijk leven, bewust van

eigen afhankelijkheid, en tegelijk een gevend leven, bewust van de ander zijn of haar afhankelijkheid. We herkennen deze diakonia ook in de moeder die haar leven inzet voor haar kinderen, de echtgenoot die zichzelf geeft aan zijn geliefde en tal van maatschappelijke praktijken, zoals de ziekenzorg.

Leven in de diakonia kan helpen om ons te bevrijden uit de context van de rivaliteit. Maar ze kan daardoor ook geïnfecteerd worden. Men kan rivaliseren in het dienen: wie is de beste moeder, de grootste gever? Dan verliest het diakonia-type veel van zijn bevrijdende kracht.

Besluit

Dit artikel heeft getracht inzicht te geven in de complexiteit van de moderne lichaamscultus door deze in de context te plaatsen van rivaliteit enerzijds en diakonia anderzijds. Het is goed ons van deze twee ideaaltypen bewust te zijn, want velen van ons worstelen grotendeels onbewust tussen deze twee contexten.

Literatuur

Girard, R. Eating Disorders and Mimetic Desire. *Contagion* 3, 1996, pp.1-20.

Klaczynski, P., K.W. Goold, J.J. Mudry. Culture, Obesity Stereotypes, Self-Esteem, and the “Thin Ideal”: a Social Identity Perspective, *Journal of Youth and Adolescence*, 33(4), 2004, pp.307-317.

Markula, P. Beyond the perfect body – Women’s Body Image Distortion in Fitness Magazine Discourse. *Journal of Sport & Social Issues* 25(2), 2001, pp.158-179.

McCabe, M. .P., L. Ricciardelli, D. Ridge “Who Thinks I Need a Perfect Body?” Perceptions and Internal Dialogue among Adolescents about Their Bodies. *Sex Roles – A Journal of Research*, Springer, 2006.

Verschenen in: Cahier “Lijf”, Christelijk Studiecentrum ICS, December 2007.